

2 ਛੰਦ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ

॥ ਛੰਦ

ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਲੱਛਣ-

ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਦਿਕਾਲ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਭਾਵੇਂ ਛੰਦ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਜ਼ਨ, ਤੋਲ, ਬਿਸਰਾਮ, ਲੈਅ ਆਦਿ ਛੰਦ ਦੇ ਕਈ ਅੰਗ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਛੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਪਿੰਗਲ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਛੰਦ ਸੂਤਰ’ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਪਿੰਗਲ’ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਵਤ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ-“**ਪਿੰਗਲ ਬਾਝ ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਗੀਤਾ ਬਾਝ ਗਿਆਨ।**”

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਢੰਗ ਵਰਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਬਿੰਬ ਆਦਿ। ਪਰ ਛੰਦ ਦੀ ਜੁਗਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ ਸਿੰਘ, ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:-

1. ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਂਦੇ ਹਨ।
3. ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੱਜਰਾਪਣ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ।
4. ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਤੇ ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਕਵਿਤਾ, ਕਵੀ ਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ -

ਛੰਦ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਛੰਦ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਸਹੀ ਮੇਲ ਹੈ।” ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਗਿਣਤੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਹੋਰ ਆਲੋਚਕ ਲੈਅ, ਤੋਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਛੰਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਛੰਦਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਰੂਪ ਹੀ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ ਸਿੰਘ** ਛੰਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲੱਛਣ ਇਉਂ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ:-

“ਤੋਲ-ਤੁਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹਰ ਵਾਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਜੋ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਛੰਦ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾ, ਵਰਨ, ਗਣ, ਬਿਸਰਾਮ, ਤੁਕਾਂਤ ਆਦਿ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਛੰਦ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਛੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਰਨ, ਮਾਤਰਾ, ਲਘੂ, ਗੁਰੂ, ਚਰਨ, ਬਿਸਰਾਮ, ਤੁਕਾਂਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ :-

(ੳ) ਵਰਨ-

ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ(ਪੈਂਤੀ) ਦੇ ਹਰ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਵਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਙ, ਚ, ਛ, ਜ, ਝ, ਞ ਆਦਿ।

ਕੱਕਾ, ਖੱਖਾ (ਕ,ਖ) ਆਦਿ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ, ਅੱਖਰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਦੀ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਲਗਾਂ-

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ 'ਲਗਾਂ' ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਮੁਕਤਾ (ਚਿੰਨ ਰਹਿਤ) ਕੰਨਾ (ੴ) ਸਿਹਾਰੀ (ੴ) ਬਿਹਾਰੀ (ੴ) ਔਕੜ (ੴ) ਦੁਲੈਕੜ (ੴ) ਲਾਂ (ੴ) ਦੁਲਾਵਾਂ (ੴ) ਹੋੜਾ (ੴ) ਕਨੌੜਾ (ੴ) ਬਿੰਦੀ (ੴ) ਟਿੱਪੀ (ੴ) ਅੱਧਕ (ੴ)।

ਇਹਨਾਂ ਲਗਾਂ ਦੇ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਵਰਨ(ਅੱਖਰ) ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਗ ਨਾ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮੁਕਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਜਿਵੇਂ 'ਕਣਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਅੱਖਰ ਕ, ਣ, ਕ ਮੁਕਤੇ ਅੱਖਰ ਹਨ।

(ੲ) ਮਾਤਰਾ-

ਕਿਸੇ ਵਰਨ(ਅੱਖਰ) ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਾਤਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਰਾ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:- **ਲਘੂ ਤੇ ਗੁਰੂ**। ਲਘੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵੱਡੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਮੁਕਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਘੂ ਵਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ **ਡਾ. ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ** ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਲਘੂ ਵਰਨ-

1. ਮੁਕਤੇ ਅੱਖਰ ਜਿਵੇਂ ਕ, ਖ, ਗ, ਘ ਆਦਿ।
2. ਸਿਹਾਰੀ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਖਿ, ਗਿ, ਘਿ ਆਦਿ।
3. ਔਕੜ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੁ, ਖੁ, ਗੁ, ਘੁ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਵਰਨ-

1. ਕੰਨੇ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਕਾ, ਖਾ, ਗਾ, ਘਾ ਆਦਿ।
2. ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਕੀ, ਖੀ, ਗੀ, ਘੀ ਆਦਿ।
3. ਦੁਲੈਕੜੇ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਕੂ, ਖੂ, ਗੂ, ਘੂ ਆਦਿ।
4. ਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਕੇ, ਖੇ, ਗੇ, ਘੇ ਆਦਿ।
5. ਦੁਲਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਕੈ, ਖੈ, ਗੈ, ਘੈ ਆਦਿ।
6. ਹੋੜਾ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਕੌ, ਖੌ, ਗੌ, ਘੌ ਆਦਿ।
7. ਕਨੌੜਾ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਕੌ, ਖੌ, ਗੌ, ਘੌ ਆਦਿ।

8. ਟਿੱਪੀ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਕੰ, ਖੰ, ਗੰ, ਘੰ ਆਦਿ।

9. ਅੱਧਕ ਵਾਲੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ- ਅੱਧ, ਪੱਛ, ਹੱਥ, ਖੱਬਲ ਆਦਿ।

ਬਿੰਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਲਗਾਂ ਵਰਨਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਬਿੰਦੀ ਲਘੂ ਲਗਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮਾਤਰਾ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚਾਲੂ ਹਨ। ਲਘੂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰ s ਵਰਗਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਲਘੂ ਚਿੰਨ੍ਹ: || ||
 ਤਰ ਡਰ

ਗੁਰੂ ਚਿੰਨ੍ਹ: SS SS
 ਕੌਡੀ ਪੋਥੀ

(ਸ) ਗਣ-

ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਜੋੜ ਨੂੰ ਗਣ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਛੰਦਕ ਚਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਗਣਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਣ ਅੱਠ ਹਨ:-

ਯਗਣ, ਮਗਣ, ਤਗਣ, ਗਗਣ, ਜਗਣ, ਭਗਣ, ਨਗਣ, ਸਗਣ।

(ਹ) ਚਰਨ-

ਚਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਪੈਰ ਹੈ ਪਰ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤੁਕ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਠਹਿਰਾਉ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੁਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਚਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਗਲ ਦੁਆਰ ਕਉ ਛਾਡਿ ਕੈ

ਗਹਯੋ ਤੁਹਾਰੋ ਦੁਆਰ॥

ਇਸ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿੱਚ “ਕੈ” ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਠਹਿਰਾਉ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਠਹਿਰਾਉ “ਦੁਆਰ” ਤੇ ਹੈ। ਇਉਂ ਏਥੇ ਦੋ ਚਰਨ ਹਨ।

(ਕ) ਬਿਸਰਾਮ-

ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜਾਂ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਠਹਿਰਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਸਰਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਖ) ਤੁਕਾਂਤ-

ਤੁਕਾਂਤ, ਤੁਕ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤੁਕਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ-

ਛੰਦ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ।
2. ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ।
3. ਗਣਿਕ ਛੰਦ।

1. ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ-

ਇਹਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਵਰਨਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਬਿਤ ਅਤੇ ਕੋਰੜਾ ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ ਹਨ।

2. ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ-

ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਰਨ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਵੱਧ-ਘੱਟ ਹੋ

ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਿਰਾ ਅਤੇ ਸੋਰਠਾ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹਨ।

3. ਗਣਿਕ ਛੰਦ-

ਗਣਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਗਣਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋਹਿਰਾ, ਚੌਪਈ, ਕੋਰੜਾ, ਕਬਿਤ, ਦਵਈਆ ਅਤੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਾਂਗੇ-

(ੳ) ਦੋਹਿਰਾ (ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ)

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹਿਰਾ ਜਾਂ ਦੋਹਰਾ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਜ਼ਨ-ਤੋਲ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਅਪਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਲੋਕ ਲਗਭਗ ਇਸੇ ਤੋਲ ਦੇ ਹਨ।

ਲੱਛਣ-

ਦੋਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 24 ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਦੋ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਬਿਸਰਾਮ 13 ਮਾਤਰਾ 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਿਸਰਾਮ 11 ਮਾਤਰਾ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਚਰਨ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹਿਰਾ ਬਹੁਤ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਆਰਾਧਿਆ ਪੂਰਾ ਜਾ ਕਾ ਨਾਉ ॥
ਨਾਨਕ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ਪੂਰੇ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਉ ॥

ਇੱਥੇ ਹਰ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਪਦ ਵਿੱਚ 13-13 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਪਦ ਵਿੱਚ 11-11 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਲਘੂ ਆਏ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਹੋਰ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖੋ -

- ਪੂਰਨ ਤੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਘਟ ਘਟ ਰਿਹਾ ਸਮਾਇ।
ਜਿਉਂ ਮਹਿਦੀ ਕੇ ਪਾਤ ਮੇਂ, ਲਾਲੀ ਲਖੀ ਨ ਜਾਇ।
- ਦੀਨ ਦਰਦ ਦੁਖ ਭੰਜਨਾ ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਥ ਅਨਾਥ ॥
ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ ਆਇਓ ਨਾਨਕ ਕੇ ਪ੍ਰਭ ਸਾਥ ॥
- ਕੁਰਣ ਕੁਰਣ ਕਰਦੀ ਫਿਰੇ, ਸਰਦੀ ਪਏ ਅਫਾਤ।
ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਮੰਗਣ ਤੁਰੀ, ਖੁਬਿਆ ਵਢ ਵਢ ਪਾਤ।

(ਅ) ਚੌਪਈ (ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ)

ਇਹ ਇੱਕ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀਰ-ਰਾਸੋ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਕਾਵਿ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਪਈ ਜਾਂ ਚਉਪਈ ਜਾਂ ਚਤੁਸ਼ਪਦੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਪਈ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਚਾਰ ਪਦ ਜਾਂ ਚਾਰ ਚਰਨਾਂ ਵਾਲਾ ਛੰਦ।

ਲੱਛਣ-

ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚਰਨ ਅਤੇ ਹਰ ਚਰਨ ਵਿੱਚ 15 ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ 16 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਬਿਸਰਾਮ 8 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਿਸਰਾਮ 7 ਜਾਂ 8 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਘੂ-ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਵੱਧ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਜਿਹੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚੌਪਈ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਅਕਾਲ-ਉਸਤਤ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਕਾਬਿਰ-ਵਾਚ ਬੇਨਤੀ ਚੌਪਈ ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੌਪਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਾਮਾਯਣ “ਰਾਮਚਰਿਤ ਮਾਨਸ” ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ-

- ਅਬ ਮੈਂ ਅਪਨੀ ਕਥਾ ਬਖਾਨੋ ॥
ਤਪ ਸਾਧਤ ਜਿਹਿ ਬਿਧਿ ਮੁਹਿ ਆਨੋ ॥
ਹੇਮ ਕੁੰਟ ਪਰਬਤ ਹੈ ਜਹਾਂ ॥
ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ ਸੋਭਿਤ ਹੈ ਤਹਾਂ ॥
- ਹਮਰੀ ਕਰੋ ਹਾਥ ਦੇ ਰਛਾ ॥
ਪੂਰਨ ਹੋਇ ਚਿਤ ਕੀ ਇਛਾ ॥
ਤਵ ਚਰਨਨ ਮਨ ਰਹੈ ਹਮਾਰਾ ॥
ਅਪਨਾ ਜਾਨ ਕਰੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰਾ ॥
- ਬਰਨ ਚਿਹਨ ਜਿਹ ਜਾਤ ਨ ਪਾਤਾ ॥
ਸੱਤ੍ਰ ਮਿੱਤ੍ਰ ਜਿਹ ਤਾਤ ਨ ਪਾਤਾ ॥
ਸਬ ਤੇ ਦੂਰਿ, ਸਭਨ ਤੇ ਨੇਰਾ ॥
ਜਲ ਥਲ ਮਹੀਅਲ ਜਾਹਿ ਬਸੇਰਾ ॥

(ੲ) ਕੋਰੜਾ (ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ)

ਕੋਰੜਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਚਾਬਕ’। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ‘ਕੋੜਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੋਰੜਾ ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਦਾ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਰੜਾ ਛੰਦ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਲੱਛਣ-

ਕੋਰੜਾ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਜੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 13 ਜਾਂ 14 ਵਰਨ (ਅੱਖਰ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਹੀ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

- ਕਹੇ ਰਾਜਮਾਤਾ ਦਸ ਹਾਲ ਬੱਚੀਏ।
ਕਾਤੋ ਛਡ ਗਿਆ ਭੂਮੀਪਾਲ ਬੱਚੀਏ।
ਸੁਣ ਮਾਤਾ ਆਦਿ ਸੇ ਸੁਣਾਵਾਂ ਹਾਲ ਨੀ।
ਪਾਸਾ ਖੇਲ ਅਸੀਂ ਬਣਗੇ ਕੰਗਾਲ ਨੀ।

- ਤੁੜੀ ਤੰਦ ਸਾਂਭ ਹਾੜੀ ਵੇਚ ਵੱਟ ਕੇ,
ਲੰਬੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੱਟ ਕੇ,
ਕੱਛੇ ਮਾਰ ਵੰਝਲੀ ਅਨੰਦ ਛਾ ਗਿਆ।
ਮਾਰਦਾ ਦਮਾਮੇ ਜੱਟ ਮੇਲੇ ਆ ਗਿਆ।

(ਸ) ਕਬਿੱਤ (ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ)

ਕਬਿੱਤ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੱਛਣ-

ਕਬਿੱਤ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਲੰਮੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਦੋ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਚਾਰ ਬਿਸਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਤੁਕਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂਗਾਂ ਵਿੱਚ ਔਠ-ਔਠ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਤੁਕਾਂਗ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਵਰਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਔਠ ਵਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 31 ਜਾਂ 32 ਵਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਚਾਰਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

- ਮੀਨ ਜੈਸੇ ਨੀਰ ਬਿਨਾ, ਭੈਣ ਜੈਸੇ ਵੀਰ ਬਿਨਾ,
ਕਪੜਾ ਅਮੀਰ ਬਿਨਾ, ਮੂਲ ਨਾ ਸੁਹਾਂਵਦਾ।
ਖੇਤੀ ਜੈਸੇ ਬਾੜ ਬਿਨਾ, ਨਾਰ ਭਰਤਾਰ ਬਿਨਾ,
ਘੋੜਾ ਅਸਵਾਰ ਬਿਨਾ, ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦਾ।
ਸਾਧੂ ਜੈਸੇ ਸੰਤ ਬਿਨਾ, ਆਦਮੀ ਜੋ ਮੱਤ ਬਿਨਾ,
ਗਾਵਣਾ ਜਯੋਂ ਗੱਤ ਬਿਨਾ, ਸੋਭਾ ਨਹੀਂ ਪਾਂਵਦਾ।
ਤੈਸੇ ਕਵੀ ਦੌਲਤਾ, ਭਜਨ ਬਿਨਾ ਮੂੜ ਬੰਦਾ,
ਜਨਮ ਅਮੋਲ ਬੱਚਾ, ਬਿਰਥਾ ਗਵਾਂਵਦਾ।
- ਹੋਯਾ ਰਾਂਝਣਾ ਜਵਾਨ, ਲੱਗਾ ਚੰਗਾ ਪੀਣ-ਖਾਣ,
ਪਹਿਨੇ ਬਾਛ ਤੇ ਬਰਾਨ, ਨਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦੇ।
ਦੇਖ ਮਾਪੇ ਹੋਣ ਰਾਜ਼ੀ, ਜਿਉਂ ਤਬੇਲੇ ਪਲੇ ਤਾਜ਼ੀ,
ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਕੇ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ੀ, ਤਿਵੇਂ ਰਾਂਝਣੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ।
ਰਾਂਝਾ ਅਲਬੇਲਾ, ਕੁੜੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਸੁਹੇਲਾ,
ਕੋਈ ਛੋੜਦਾ ਨਾ ਮੇਲਾ, ਵਿੱਚ ਰੋਸ਼ਨ ਜਹਾਨ ਦੇ।
ਵਿੱਚ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਗਾਵੇ, ਸੋਹਣੀ ਬੰਸਰੀ ਬਜਾਵੇ,
ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇ, ਮਨ ਮੂਰਖ ਸੁਜਾਨ ਦੇ।
- ਭਾਈਆ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਪੈਰ ਨਾ ਧਰਨ ਦੇਵੇ,
ਭਾਈ ਉੱਠ ਜਾਣ ਭੱਜ ਪੈਂਦੀਆਂ ਜੇ ਬਾਹਾਂ ਉਇ।
ਭਾਈਆਂ ਬਗੈਰ ਲੋਕ ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਗਾਲੀ,
ਭਾਈ ਹੁੰਦੇ ਪਾਸ ਲੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪਨਾਹਾਂ ਉਇ।
ਭਾਈ ਉੱਠ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜਹਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁੰਝ ਹੋਵੇ,
ਭਾਈ ਹੁੰਦੇ ਪਾਸ ਲੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਉਇ।

ਬਾਂਹ ਫੜ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ,
ਚਲ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਉਠ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹਾਂ ਉਇ।

(ਹ) ਦਵਈਆ (ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ)

ਦਵਈਆ ਇੱਕ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਦਵਈਆ ਛੰਦ ਨੂੰ ਦਵੈਯਾ, ਦਵੱਯਾ ਜਾਂ ਦੋਵੈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਲੱਛਣ-

ਦਵਈਆ ਮਾਤਰਿਕ ਸਮ ਛੰਦ-ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਤੁਕ ਦੀਆਂ 28 ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਬਿਸਰਾਮ 16 ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ 12 ਮਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇ ਲਘੂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦਵਈਆ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

- ਓੜਕ ਵਕਤ ਕਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ, ਸੁਣ ਪੱਥਰ ਢਲ ਜਾਵੇ।
ਜਿਸ ਡਾਚੀ ਮੇਰਾ ਪੁੰਨੁ ਖੜਿਆ, ਸ਼ਾਲਾ ਮਰ ਦੋਜ਼ਖ ਜਾਵੇ।
ਯਾ ਉਸ ਨੇਹੁ ਲਗੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਹੋ, ਵਾਂਗ ਸੱਸੀ ਜਲ ਜਾਵੇ।
ਹਾਸ਼ਮ ਮੌਤ ਪਵੇ ਕਰਵਾਨਾ, ਤੁਖਮ ਜ਼ਮੀਨੋਂ ਜਾਵੇ।
- ਰਾਤੀਂ ਨੀਂਦ ਅਰਾਮ ਨਾ ਆਵੇ, ਦਿਨੇ ਰਹੇ ਨਿੱਤ ਰਾਹੀ।
ਹਾਸ਼ਮ ਜਾਨ ਛੁਡਾਵਨ ਮੁਸ਼ਕਲ, ਬੁਰੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਫਾਹੀ।
ਆਹੀਂ ਮਾਰੇ ਤੇ ਗ਼ਮ ਖਾਵੇ, ਪੀਵੇ ਖੂਨ ਜਿਗਰ ਦਾ।
ਰੋਵੇ ਪੀੜ ਕਰੇ ਦਿਲ ਘਾਇਲ, ਜ਼ਖਮੀ ਵਸਲ ਹਿਜਰ ਦਾ।
- ਇਕੋ ਬੂਟਾ ਇਕੋ ਲੱਜ਼ਤ, ਇਕੋ ਪਤਾ ਨਿਸ਼ਾਨੀ।
ਉਸੀ ਬੂਟਿਓਂ ਫੁੱਲ ਮਿਜ਼ਾਜੀ, ਮੇਵਾ ਇਸ਼ਕ ਕਹਾਣੀ।
ਹਾਸ਼ਮ ਇਸ਼ਕ ਸੁਖਾਲਾ ਨਾਹੀਂ, ਮਰ ਕੇ ਆਸ਼ਕ ਥੀਂਦੇ।
ਹਰਦਮ ਜਾਨ ਜਿਗਰ ਦਾ ਲੋਹੂ, ਚੂਲੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਪੀਂਦੇ।

(ਕ) ਬੈਂਤ (ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ)

‘ਬੈਂਤ’ ਪੰਜਾਬੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਬੜਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਅਤੇ ਬੈਤ ਇਸਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਦੋ-ਤੁਕੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਬੈਂਤ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੱਛਣ-

ਬੈਂਤ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। 4 ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 20-22 ਤੁਕਾਂ ਤੱਕ ਬੈਂਤ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 40 ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਬਿਸਰਾਮ 20 ਮਾਤਰਾ ‘ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ 19 ਜਾਂ 21 ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਵੀ ਬਿਸਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੈਂਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਦੇ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਨੂੰ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਆ-ਰਦੀਫ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੈਂਤ

ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਰਨ (ਅੱਖਰ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਜ਼ਨ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨੂਰ, ਬੂਰ, ਤੂਰ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਹੋਇਆ, ਵਾਲ ਹੋਇਆ, ਸਵਾਲ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਗੁਜਰ ਅਤੇ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਸੰਵਾਰਿਆ, ਪਰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—

- ਤੇਰੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਅਕਲ ਦੇ ਖੰਭ ਝੜ ਗਏ,
ਤੇਰੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਬੋਥਾ ਖਿਆਲ ਹੋਇਆ।
ਲੱਖਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਬੱਕੀਆਂ,
ਤੇਰੀ ਜ਼ੁਲਫ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਵਾਲ ਹੋਇਆ।
ਘਿੱਗੀ ਬੋਝ ਗਈ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਰੋ ਰੋ ਕੇ,
ਪਿੱਟ ਪਿੱਟ ਕੇ ਚੂਰ ਘੜਿਆਲ ਹੋਇਆ।
ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ ਕਲਮ ਦੀ ਜੀਭ ਪਾਟੀ,
ਅਜੇ ਹੱਲ ਨਾ ਤੇਰਾ ਸਵਾਲ ਹੋਇਆ।
- ਨਬਜ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਕਰਾਂ ਇਲਾਜ ਇਸਦਾ,
ਦੇਇ ਵੇਦਨਾ ਸਭ ਬਤਾਇ ਮੈਨੂੰ।
ਨਾੜੀ ਵੇਖ ਕੇ ਏਸ ਦੀ ਕਰਾਂ ਕਾਰੀ,
ਦੇਵੇ ਉਠ ਕੇ ਹੱਥ ਦਿਖਾਇ ਮੈਨੂੰ।
ਰੋਗ ਕਾਸ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਕਰਾਂ ਜਾਹਰ,
ਮਜ਼ਾ ਮੂੰਹ ਦਾ ਦੇਹ ਬਤਾਇ ਮੈਨੂੰ।
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਛਤੀ ਰੋਗ ਕਟਾਂ,
ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਥੀਂ ਲਵਾਂ ਬਚਾਇ ਏਹਨੂੰ।
- ਰਾਜ ਕੂੜ ਦਾ ਅੰਤ ਨਿਖੁੱਟਣਾ ਏ,
ਪਹਿਰਾ ਮੁਕਣੈ ਕਾਲੇ ਹਨੇਰਿਆਂ ਦਾ।
ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਏ ਸੱਚ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ,
ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਏ ਜੁਗ ਸਵੇਰਿਆਂ ਦਾ।
ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲਿਸ਼ਕਣੈ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੂਰਜਾਂ ਨੇ,
ਰੂਪ ਚਮਕਣੈ ਸਾਡੇ ਬਨੇਰਿਆਂ ਦਾ।
ਮਿਟਣੀ ਵਿੱਥ ਹੈ ਉੱਚਿਆਂ ਨੀਵਿਆਂ ਦੀ,
ਮਿਟਣਾ ਫਰਕ ਹੈ ਤੇਰਿਆਂ-ਮੇਰਿਆਂ ਦਾ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਛੰਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ-
 - (ੳ) ਦਵਈਆ
 - (ਅ) ਕੌਰੜਾ
 - (ੲ) ਚੌਪਈ
 - (ਸ) ਕਬਿੱਤ
 - (ਹ) ਬੈਂਤ

॥ ਅਲੰਕਾਰ

ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-

‘ਅਲੰਕਾਰ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਲੰ+ਕਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਅਲੰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- ਭੂਸ਼ਣ(ਗਹਿਣਾ) ਅਤੇ ਕਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਗਹਿਣੇ, ਜੇਵਰ, ਭੂਸ਼ਣ, ਟੁੰਬਾਂ, ਸਜਾਵਟ, ਸੁਹਜ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਜ-ਸਜਾਵਟ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਉੱਪਰ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਭਾਮਹ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।”

ਦੰਡੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ **ਅਚਾਰੀਆ ਵਾਮਨ** ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,

“ਅਲੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਰਯ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।”

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਅਚਾਰੀਆ **ਭਰਤਮੁਨੀ** ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ **ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ** ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਨਿਰਾਲਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਕਵੀ-ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁੱਤ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਸਰੂਪ-

ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ, ਵਰਨਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੁਹਜ ਕਈ ਵਾਰ ਅਰਥ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਆਨੰਦਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਵੇਖਾਂਗੇ:-

ਚਿੱਟੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਦੁੱਧ ਭੁੱਲਿਆ,
 ਤੇ ਮਟਕੀ ਭੱਜੀ ਹਨੇਰੇ ਦੀ।
 ਛੱਡ ਰਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ,
 ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰ ਨਵੇਂ ਸਵੇਰੇ ਦੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਰਾਹੀਂ ਹਨੇਰੇ(ਅਗਿਆਨਤਾ) ਤੋਂ ਚਾਨਣ(ਗਿਆਨ) ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਮਟਕੀ ਨਾਲ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੇਖਕ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ** ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ—

1. ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।
2. ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
3. ਅਲੰਕਾਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁਆਦਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

5. ਅਲੰਕਾਰ ਬੇਅੰਤ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵੀ ਦੇ ਕਟਾਖਸ਼, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਥਨ-ਢੰਗ ਹੀ ਹਨ।

ਵਰਗੀਕਰਨ-

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ—

1. ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ
2. ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ
3. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ

1. ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਯਮਕ, ਸ਼ਲੋਸ਼, ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ, ਵੀਪਸਾ, ਧੁਨੀ ਚਿੱਤਰ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ।

2. ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ-

ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਅਤਿਕਥਨੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਉਲੇਖ ਆਦਿ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹਨ।

3. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ-

ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦੋਹਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਲਗੱਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀਪਰਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਰੂਪ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਆਦਿ-ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ।

ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਾਂਗੇ-

(ੳ) ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ (ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ)

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਵਰਨ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ, ਮੱਧ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਇਕੋ ਤੁਕ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ:

ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ’ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

“ਜਦ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸਮਾਨ ਵਰਨਾਂ, ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ, ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਤੌਲ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਉਦਾਹਰਨ:

1. ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੱਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਸਚੁ ਖੰਡੁ ਵਸਾਇਆ ॥
2. ਫਿਰ ਰੂਪ, ਸਰੂਪ, ਅਨੂਪ ਦਿਸੇ,
ਫਿਰ ਜਿੰਦ ਦੀਵਾਨੀ ਝਲੀ ਝਲੀ।
ਫਿਰ ਹੋਸ਼, ਬੇਹੋਸ਼, ਮਦਹੋਸ਼ ਹੋਈ,
ਫਿਰ ਪਤ ਰੁਲੇਂਦੀ ਗਲੀ-ਗਲੀ।

ਇੱਥੇ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿੱਚ ‘ਸ’ ਵਰਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿੱਚ ਰੂਪ, ਸਰੂਪ, ਅਨੂਪ ਵਿੱਚ ਆਏ ‘ਊਪ’ ਅੱਖਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਤੇ ਹੋਸ਼, ਬੇਹੋਸ਼, ਮਦਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ‘ਹੋਸ਼’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਹਰਾਉ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਭੇਦ ਹਨ- ਛੇਕ, ਵਿਤੀ, ਸ਼ੁਰਤੀ, ਲਾਟ ਅਤੇ ਅੰਤ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ।

(ਅ) ਉਪਮਾ (ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ)

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਕਬੂਲ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਦਾ ਆਮ ਅਰਥ ਜਸ, ਕੀਰਤੀ, ਵਡਿਆਈ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਆਦਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ

ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ‘ਤੁਲਨਾ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਮੇਯ, ਉਪਮਾਨ, ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ –

1. ਉਪਮੇਯ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਿਸਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਉਪਮਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾਵੇ।
3. ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਸਾਂਝੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਗੁਣ ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਉਪਮਾ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ–

ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ’ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ–

“ਜਿੱਥੇ ਉਪਮਾਉਣ ਯੋਗ ਵਸਤੂ (ਉਪਮੇਯ) ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਵਸਤੂ (ਉਪਮਾਨ) ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ ਉੱਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਉਦਾਹਰਨ–

(ੳ) ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸੁਆ ਹੁਸਨ ਦੀ ਬਾਹਰ ਪਵਸ ਨਕਾਬੋਂ।

ਇਥੇ ‘ਸੂਰਜ’ ਉਪਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਹੁਸਨ’ ਉਪਮੇਯ ਹੈ। ‘ਸੁਆ’ (ਧਰਮ) ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਵਾਂਗ’ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਨੀ ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵੇਹੜੇ।
ਤੱਕਣ ਚੰਨ-ਸੂਰਜ ਢੁੱਕ ਢੁੱਕ ਨੇੜੇ।
ਲੱਸੇ ਨੀ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂ।
ਆਇਆ ਨੀ ਖੋਰੇ ਅੰਬਰ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕਿਹੜੇ।

(ੲ) ਚਾਂਦੀ ਵਰਗਾ ਰੰਗ ਹੈ ਗੋਰਾ,
ਸੋਨੇ ਵਰਗੇ ਵਾਲ ਸੁਨਹਿਰੀ।

(ੲ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ (ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ)

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਇੱਕ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਉਦਾਹਰਨ, ਮਿਸਾਲ, ਨਮੂਨਾ ਆਦਿ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਸਮਾਨ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ–

ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਇਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ–

“ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਥੇ ਉਪਮੇਯ ਵਾਕ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਾਕ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਉੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਉਦਾਹਰਨ:

(ੳ) ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ
ਜੈਸੀ ਮਛਲੀ ਨੀਰ ॥

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਛਲੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ।

(ਅ) ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਭੁੱਖ ਪੈਂਦਾ
ਮੂਰਖ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਸੁਜਾਨ ਵੇਖੇ।
ਘੋਸ ਘੋਸ ਕੇ ਮੈਲ ਦੀ ਹਿਕੜੀ 'ਤੇ
ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੇਖੇ।

(ੲ) ਕਬੀਰ ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਹੈ
ਹੋਇ ਨ ਬਾਰੈ ਬਾਰ ॥
ਜਿਉ ਬਨ ਫਲ ਪਾਕੇ ਭੁਇ ਗਿਰਹਿ
ਬਹੁਰਿ ਨ ਲਾਗਹਿ ਡਾਰਿ ॥

(ਸ) ਅਤਿਕਥਨੀ (ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ)

ਅਤਿਕਥਨੀ ਇੱਕ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ 'ਅਤਿ' ਅਤੇ 'ਕਥਨੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਤਿਅੰਤ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਥਨ ਕਰਨਾ, ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੇਹਿਸਾਬਾ ਵਧਾਉਣਾ ਜਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਸਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਪਮਾ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸੁਣੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਡੱਪਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਅਤਿਕਥਨੀ ਨੂੰ 'ਅਤਿਉਕਤੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਚਮਤਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-

ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਇਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

“ਬਹੁਤ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰੀਤ ਨੂੰ ਅਤਿ ਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਉਦਾਹਰਨ:

(ੳ) ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਗ ਕਾਲੇ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਆਹੇ,
ਬਾਝ ਛੇੜਿਆਂ ਮਾਰਦੇ ਡੰਗ ਮੀਆਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- (ਅ) ਹੁਸਨ ਓਸ ਦਾ ਮੈਂ ਕੀ ਆਖਾਂ,
ਤੱਕਣ ਨਾਲ ਪੈਦੀਆਂ ਲਾਸਾਂ।
ਧੌਣ ਗੋਰੀ ਦੀ ਐਸੀ ਫੱਬੇ,
ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਪਿਆ ਲੱਭੇ।
- (ੲ) ਸਾਹਿਬਾਂ ਗਈ ਤੇਲ ਨੂੰ, ਗਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ।
ਫੜ ਨ ਜਾਣੇ ਤੱਕੜੀ, ਹਾੜ ਨ ਜਾਣੇ ਵੱਟ।
ਤੇਲ ਭੁਲਾਵੇਂ ਭੁੱਲਾ ਬਾਣੀਆਂ, ਦਿੱਤਾ ਸ਼ਹਿਦ ਉਲੱਟ।
ਵਣਜ ਗਵਾ ਲੈ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਲਦ ਗਵਾ ਲਏ ਜੱਟ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ-
 - (ੳ) ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ
 - (ਅ) ਉਪਮਾ
 - (ੲ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ
 - (ਸ) ਅਤਿਕਥਨੀ